

Бакалаврська на тему:
Остарбайтери з України в роки Другої світової війни

Виконав:
Івановський В.Ю.
Перевірив:
Стецюк В. Б.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
РОЗДІЛ II. ВЕРБУВАННЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ВИВЕЗЕННЯ РОБІТНИКІВ З УКРАЇНИ	13
2.1. Встановлення німецького окупаційного режиму на Україні та передумови використання трудових ресурсів з України в економіці Німеччини	13
2.2. Результати вербувальної кампанії. Добровольці	17
2.3. Заходи окупаційної влади щодо вивезення робочої сили	22
РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ОСТАРБАЙТЕРІВ	28
3.1. Правовий статус та соціально-побутові умови	28
3.2. Сфери використання остарбайтерів з України	35
3.3. Вирішення проблем колишніх остарбайтерів у повоєнний час	42
РОЗДІЛ IV. „СХІДНІ РОБІТНИКИ” З ПОДІЛЛЯ	50
4.1. Використання трудових ресурсів подолян на території Німеччини	50
4.2. Налагодження співпраці подолян з німецькою стороною в рамках фонду „Взаєморозуміння і примирення”	56
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	63

ВСТУП

Актуальність дослідження. Глибинний вплив, який Друга світова війна справила на життєвий досвід людей, стає щоразу помітнішим, чим далі в історію вона відходить. Одержимість цим минулим, якого неможливо уникнути, не зменшується, а навпаки, зростає. Тобто фаза дійсного осмислення цих подій ще тільки почалася. В Україні процес „нового відкриття” війни характеризується поживавленням інтересу до історії жертв тоталітаризму, що є свідченням демократизації суспільства, відходу від мілітарних цінностей. Історія примусових робітників Третього рейху, тривалий час замовчувана, витіснена з офіційної пам’яті, на початку 90-х років минулого століття стала активно включатися до створення „нового”, „нерадянського” бачення подій Другої світової війни. Велика група її учасників, що переслідувалися нацистським і сталінським режимами, отримали нарешті належну увагу як істориків, так і політиків. Зміни у ставленні до колишніх оstarбайтерів не обмежувалися лише сферою меморіальних практик. Значно більшою мірою вони вилилися у цілком конкретні результати у сфері економічної та соціальної політики. У роки Другої світової війни держави спрямовували безпрецедентні зусилля на переміщення та організацію праці мільйонних резервів трудових ресурсів задля побудови військово-промислового комплексу. Історики стверджують, що альтернативи примусовому використанню робочої сили за тих обставин не було. І хоча ніхто офіційно не таврує оstarбайтерів „зрадниками” чи „посібниками”, байдужість українського уряду до проблеми своїх заробітчан підтримує негативний імідж країни у світі й породжує нові проблеми та конфлікти в середині суспільства. І хто скаже, чим доля сучасного нелегалу з України є кращою ніж вчорашнього „східного робітника”.

Попри зміни державної політики щодо комплексу питань примусової праці й особи примусових робітників, в українському суспільстві продовжує існувати чимало стереотипних оцінок цього явища, сформованих ще понад

півстоліття тому. Так само й вітчизняна історична наука не має відповіді на багато запитань, хоча масштаби подій заслуговують на більшу увагу істориків.

Об'єктом дослідження виступають події Другої світової війни на етнічних українських землях.

Предметом дослідження стало примусове та добровільне залучення робітників з України в економіку Німеччини в роки Другої світової війни.

Метою роботи є висвітлення на основі доробку вчених та наявних джерел процесу вербування, основних етапів вивезення, соціально-правових умов існування працездатного населення до Німеччини.

Завдання дослідження полягають у з'ясуванні таких питань:

- з'ясувати джерельну базу та історіографію дослідження.
- дослідити встановлення німецького окупаційного режиму в Україні та передумов використання трудових ресурсів з України в економіці Німеччини;
- показати вербувальну кампанію окупаційної влади та заходи з вивезення робочої сили;
- висвітлити правовий статус та сфери використання робітників з України;
- простежити регіональну специфіку досліджуваної проблеми.

Хронологічні межі дослідження. Дослідження охоплює період з весни 1942 р. до жовтня 1944 р. Нижня хронологічна межа зумовлена початком процесу вивезення українських робітників до Німеччини, верхня – остаточним звільненням території України від німецької окупації і припинення примусової евакуації її жителів.

В **територіальному** плані дослідження охоплює територію етнічних українських земель, які в роки Другої світової війни були окуповані німецькими військами.

Методологічною основою роботи є принцип історизму, який передбачає об'єктивне вивчення подій і явищ на основі науково-критичного

використання джерел та літератури.

Практичне значення. Матеріали бакалаврської роботи можуть бути використані на уроках з історії в 10-х класах загальноосвітніх шкіл, а також при підготовці студентів історичних факультетів до семінарських чи практичних занять.

Мета роботи зумовила її **структуру**. Робота складається з вступу, чотирьох розділів (10 параграфів), висновків та списку використаних джерел і літератури.

ВИСНОВКИ

Отже, проблематика, пов'язана з мобілізацією та вивезенням населення України на роботи до Німеччини під час Другої світової війни, а також з умовами праці і побуту українських робітників у неволі, є надзвичайно актуальною і соціально важливою. Зазначена проблема належить до числа тих, які в силу певних політичних та ідеологічних обставин були і дотепер залишаються мало розробленими в історичній науці або діставали своє викривлене розв'язання. Тому головний аргумент стосовно актуальності дослідження полягає у необхідності правдивої реконструкції історії Другої світової війни, яка за радянських часів знаходила однобічне висвітлення у працях істориків. Отримання Україною незалежності стало поштовхом для переосмислення історичних процесів. Дослідження обраної проблеми сьогодні дозволяє переглянути багато стереотипів і міфів радянської історіографії, які виникли і активно насаджувались офіційною ідеологією того часу як в історичній науці, так і у масовій свідомості. Об'єктивне відтворення історичних подій, явищ і процесів, виступає нині основним завданням української історичної науки.

Остарбайтери – це визначення, прийняте в Третьюму рейху для позначення людей, вивезених з країн Східної Європи з метою використання як безкоштовної або низькооплачуваної робочої сили. Існує і інше розуміння даного терміну: згідно з публікаціями, даним терміном радянські власті і суспільство позначали всіх громадян, депортованих німецькими властями на територію рейху з метою використання їх як робоча сила.

Вивозу піддавалися молоді і сильні люди, 30 % остарбайтерів було відібрано у віці від 12 до 14 років. До листопада 1943 року вікове обмеження по набору остарбайтерів було понижене до порогу в 10 років.

Остарбайтери з Рейхскомісаріата України були примушені носити нашивки темно-блакитного і білого кольорів з написом «OST», який повідомляв німців, що ця людина – працівник зі Сходу, і обмежувала її в

правах. Офіційні документи рейху містять інформацію про те, що на кінець літа 1944 року на роботи на територію Третього рейху силою було відвезено 7 млн. 600 тисяч цивільних осіб і військовополонених(з них приблизно 2 млн. 500 тисяч – українці). Причин для появи оstarбайтерів було декілька, однією з них стала індустріальна криза. Наприкінці 1941 – початку 1942 рр. добровільне вербування дало мінімальний результат (загалом 6 тис. чоловік). Тому з весни 1942 р. для врятування програми забезпечення економіки робочою силою нацистський уряд взяв курс на примус. Після повернення з полону, колишні оstarбайтери піддавалися репресіям і були заслані в сталінські табори, а деякі були розстріляні як колабораціоністи. Справжня війна велася проти сільського населення. Методи були ще жахливішими, ніж у містах. За доносами сільських старост окупаційні власті знищували непокірні села, а жителі примусово депортувалися до Німеччини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Джерела

1. Листи з фашистської каторги: збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / ред. Ф. Шевченко. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 159 с.
2. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині: документи і матеріали. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 575 с.
3. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Ред Г. Грінченко. – Харків, 2004. – 236 с.
4. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1963. – 433 с.
5. Письма из немецкого рабства. – М.: Б.и., 1943. – 16 с.
6. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Під ред Г. Грінченко. – Харків: Право, 2009. – 208 с.
7. Осаулко І.П. Повість про остарбайтера / І.П. Осаулко // Спогади-терни. Про моє життя німецьке... Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. – Харків: Право, 2008. – С. 111-167.
8. Савченко М.Г. То була неволя. Спогади та листи остарбайтерів / М.Г. Савченко // НАН України. Інститут історії України. Меморіальний комплекс „Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.”. – К.: Б.в., 2006. – С. 245-308.
9. Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. – 460 с
10. Сергійчук В. Український здвиг: Поділля. 1939-1955 / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.

11. Сіліверст Антоніна Григорівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно. – Полтава: ПНПУ, 2011. – С. 17-39.
12. Советские люди на немецкой каторге. – М.: Наука, 1943. – 52 с.
13. „То була неволя”: спогади та листи оstarбайтерів / Упор. Т.В. Пастушенко. – К.: Інститут історії України, 2006. – 544 с.
14. Україна сниться...: Не отримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942-1943 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободяна. – Хмельницький, 1995. – 142 с.

II. Література

15. Айкель М. „Через брак людей...”. німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941-1944 рр. / М. Айкель // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С. 139-160.
16. Буцко О.В. «С возвращением»: Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину / О.В. Буцко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей – К.: Інститут історії України, 1998. – Вип. 2. С. 148-162.
17. Буцко О.В. В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов третьего Рейха / О.В. Буцко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей – К.: Інститут історії України, 2000. – Вип. 4 – С. 90-95.
18. Буцко О.В. Репатріація українських громадян (1944-1946 рр.) / О.В. Буцко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України, 1997. – Вип. 1. – С. 143-158.
19. Веденєєв Д.В. Насильницьке вивезення мирного населення з території СРСР і Української РСР до нацистської Німеччини та його відображення у науковій літературі та меморіальних заходах / Д.В. Веденєєв // Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в

- окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: НВЦ „Пріоритет”, 2012 – С. 3-14.
20. Гальчак С.Д. Вивезення населення України на примусові роботи до Третього Рейху (на матеріалах Поділля) / С.Д. Гальчак // Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: НВЦ „Пріоритет”, 2012 – С. 43-51.
21. Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських „остарбайтерів” (Поділля, 1942-2007 рр.) / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.
22. Гальчак С.Д. „Східні робітники” з Поділля в Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. – Вінниця: „Книга-Вега” ВАТ „Віноблдрукарня”, 2003. – 304 с.
23. Грінченко Г. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Г. Грінченко. – Харків: Сиріус, 2004. – 236 с.
24. Грінченко Г. Примусові робітники Третього рейху в сучасних дослідженнях історії та пам'яті жертв Другої світової війни / Г. Грінченко // Україна в другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя великої перемоги). – К.: Інститут Історії України НАН України, 2011. – С. 328-337.
25. Грінченко Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших остарбайтеров / Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України, 2003. – №8. – С. 52-59.
26. Груба М.Е. Оккупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию / М.Е. Груба // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. – Вып. 2. – Донецк, 1994. – С. 162-166.
27. Дубик М.Г. Основні етапи висвітлення теми примусової праці у німецькомовній історіографії / М.Г. Дубик // Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали

- Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: НВЦ „Пріоритет”, 2012 – С. 177-182.
28. Дубик М. Прибутки, одержані іноземним промисловим капіталом за рахунок використання примусової праці українців / М. Дубик // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України, 2003. – Вип. 7. – С. 215-219.
29. Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 гг. / В.Н. Земсков // История СССР. – 1990. – №4. – С. 26-41.
30. Земсков В.Н. Репатриация перемещенных советских граждан / В.Н. Земсков // Война и общество 1941-1945: в 2-х кн. – М.: Институт Российской истории, 2004. – Кн. 2. – С. 331-358.
31. Коваль М. Гірка доля українських остарбайтерів / М. Коваль // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945 / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський). – К.: Наукова думка, 2000. – С. 212-226.
32. Коваль М. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях нацистів на Україні) / М. Коваль. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1965. – 116 с.
33. Коваль М. „Остарбайтери” України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. – 1998. – №9. – С. 74-82.
34. Коваль М. „Остарбайтери” України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. – 1998. – №10. – С. 68-76.
35. Коваль М.В. Україна в другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 1999. – 336 с.
36. Ковальський М. П. „Фільтраційні справи” – невідомі джерела державних архівів / М.П. Ковальський, В.В. Ченцов / Архіви України. – 1993. – № 1-3. – С. 35-44.

37. Ковальський М.П. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину / М.П. Ковальський, В.В. Ченцов // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1-2. – С. 60-68.
38. Колтун Т. Умови і шляхи повернення українських оstarбайтерів на Батьківщину // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка. Зб. наук. праць. Вип.3. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2000. – С. 295-300.
39. Колтун-Лапан Т. Українці на примусових роботах у Німеччині під час Другої світової війни та проблеми їх післявоєнної адаптації // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ імені Івана Франка на пошану професора К. Кондратюка / Упорядник О. Сухий. – Львів: Видавництво “Піраміда”, 2004. – С. 392-408.
40. Коротенко В. Доля оstarбайтерів: між лещатами двох тоталітарних режимів (за документами Державного архіву Полтавської області) / В. Коротенко // Україна в другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя великої перемоги). – К.: Інститут Історії України НАН України, 2011. – С. 462-466.
41. Кравченко А. Українські невільники Третього рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка / А. Кравченко, С. Батурич. – Львів: Кальварія, 2005. – 268 с.
42. Лапан Т. Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах у Німеччині під час II Світової війни // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України / За заг. ред. А.О. Чемериса. Вип. 6. – Львів: Вид-во ЛРІДУ НАДУ, 2005. – С. 176-181.
43. Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах в Третьому Райху / Т. Лапан // Україна модерна. – 2007. – №1. – С. 127-138.

- 44.Лахно В.І. Робота й заробітна плата в повсякденних практиках остарбайтерів у Третньому Рейху / В.І. Лахно // Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: НВЦ „Пріоритет”, 2012 – С. 135-146.
- 45.Лисенко О.Є. Примусова праця: поняття, явище, історичний контекст / О.Є. Лисенко // Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: НВЦ „Пріоритет”, 2012 – С. 15-20.
- 46.Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третньому рейху / Т. Пастушенко // Архіви окупації. 1941-1944. – К.: Державний комітет архівів України, 2006. – С. 854-859.
- 47.Пастушенко Т.В. „В'їзд репатріантів до Києва заборонено...”: повоєнне життя остарбайтерів та колишніх військово полених в Україні / Т. Пастушенко. – К.: Інститут історії України, 2011. – 164 с.
- 48.Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т. Пастушенко. – К.: Інститут історії України, 2009. – 282 с.
- 49.Пастушенко Т. Пам'ять про війну у спогадах киян-остарбайтерів / Т. Пастушенко // Україна в другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя великої перемоги). – К.: Інститут Історії України НАН України, 2011. – С. 466-473.
- 50.Пастушенко Т.В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни / Т.В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України, 2003. – Вип. 7. – С. 227-233.
- 51.Пентер Т. „Робота на ворога” чи „примусова праця” у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941-1943 рр. / Т. Пентер // Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С. 34-41.

- 52.Першина Т. Фашистський геноцид на Україні 1941-1944 / Т. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 163 с.
- 53.Пилявець Р.І. Робітники з України в нацистській Німеччині: питання термінології, правового та соціального статусу / Р.І. Пилявець // Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: НВЦ „Пріоритет”, 2012 – С. 88-125.
- 54.Писцьо В. Вивезення українського населення на примусові роботи до Німеччини як один з напрямів діяльності окупаційної адміністрації / В. Писцьо // Україна в другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя великої перемоги). – К.: Інститут Історії України НАН України, 2011. – С. 482-488.
- 55.Писцьо В. Українські оstarбайтери: особливості підневільної праці в промисловості Німеччини / В. Писцьо // Волинські історичні записки. – 2009. – Т. 3. – С. 58-64.
- 56.Поль К.А. Иностранные рабочие в немецко-фашистском рабстве / К.А. Поль. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1943. – 52 с.
- 57.Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 2002. – 896 с.
- 58.Полян П. Жертвы двух диктатур. Оstarбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация / П. Полян. – М.: Наука, 1996. – 442 с.
- 59.Потильчак О.В. Спеціальна перевірка та фільтрація репатріантів-військовополонених і цивільних осіб в спец таборі НКВС СРСР №0310 (м. Ворошиловград) у 1944-1946 рр. / О.В. Потильчак // Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: НВЦ „Пріоритет”, 2012 – С. 52-65.
- 60.Потильчак О.В. Трудові ресурси радянських військовополонених та „оstarбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки

- Другої світової війни / О.В. Потильчак. – К.: Наукова думка, 1998. – 49 с.
61. Пропаганда і агітація в рішеннях і документах ВКП(б) / Упоряд. Є.Д. Ворошилова, С.М. Зоріна. – К.: Держполітвидав УРСР, 1950. – 567 с.
62. Руденко Н.М. Про створення Комісії з історії вітчизняної війни АН УРСР / Н.М. Руденко // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України, 1997. – Вип. 1. – С. 197-206.
63. Січак В.М. Сучасні вітчизняні дослідження питання репатріації „переміщення осіб” на територію Української РСР та проблеми їх облаштування після повернення на Батьківщину // В.М. Січак // Війна. Окупація. Пам’ять: примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: НВЦ „Пріоритет”, 2012 – С. 183-190.
64. Титаренко Д.М. „Німеччина чекає на вас...”: пропагандистське забезпечення вербування „остарбайтерів” на теренах зони військової адміністрації / Д.М. Титаренко // Війна. Окупація. Пам’ять: примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: НВЦ „Пріоритет”, 2012 – С. 66-74.
65. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. – У 3-х т. / Ред. колегія: Назаренко І. Д. та ін. – К.: Наукова думка, 1967-1969.
66. Чернявський В.В. Депортація цивільного населення півдня України на примусові роботи до Третього рейху в 1941-1944 рр.: основні тенденції і регіональна специфіка / В.В. Чернявський // Війна. Окупація. Пам’ять: примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: НВЦ „Пріоритет”, 2012 – С. 75-87.
67. Шевченко М.Ю. Остарбайтери кияни. Вербування, примусова праця, репатріація (1942-1945): на матеріалах фондозбірні Меморіалу / М.Ю.

Шевченко, О.П. Білоус // Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. – К.: НВЦ „Пріоритет”, 2012 – С. 147-158.

68. Штрайт К. Советские военнопленные, массовые депортации, принудительные рабочие / К. Штрайт // Вторая мировая война. Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований. – М.: Прогресс-Академия, 1996. – С. 589-600.

III. Електронні ресурси

69. Біденко Н. Українські оstarбайтери / Н. Біденко // Режим доступу: <http://dspace.kspu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/1076/1/20.pdf>

70. Вивезення українських оstarбайтерів 75 років тому. Як це було // Режим доступу: <https://ua.112.ua/statji/vyvezennia-ukrainskykh-ostarbaiteriv-75-rokiv-tomu-yak-tse-bulo-365530.html>

71. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В.М. Грицюк / НАН України. Ін-т історії України // Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/8.pdf>

72. Оstarбайтери // Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/B8>

73. Писцьо В. Українські оstarбайтери: особливості підневільної праці в промисловості Німеччини / В. Писцьо // Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/4889/1/pisco.pdf>

74. Спогади українських оstarбайтерів // Режим доступу: <http://ethnography.org.ua/content/spogady-ukrayinskyh-ostarbayeriv>

75. СССР-ГЕРМАНИЯ. 1939-1941 Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля 1939 г. по июль 1941 г. // Режим доступу: <http://www.aroundspb.ru/variety/docs/diplomat/pakt.php>

76. Україна в другій світовій війні // Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>